

**АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС
ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС
CIVIL PROCEEDING**

МРНТИ: 10.33.01

10.51889/2959-6181.2023.73.3.009

УДК: 347.918

Г.Б. Меирбекова¹, Л.О. Бектогаева²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

²№ 129 Ә.Жәмішев атындағы мектеп-лицей

**ДАУЛАРДЫ ШЕШУДІҢ БАЛАМА ӘДІСТЕРІНІҢ
ТҮСІНІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада қазіргі уақытта Қазақстанның құқықтық жүйесі даму сатысында, заңнаманы белсенді қайта құру сатысында көптеген жаңа заңдар қабылдау және бұрыннан бар заңдарға көптеген түзетулер енгізу болып жатқандығына байланысты дауларды шешудің балама әдістерін енгізу жайлы айтылады. Дауларды шешудің балама әдістеріндегі заңнамадағы олқылықтарды анықтау және оларды жою тәсілдерін ұсыну, заңнамалық ұсыныстарды тұжырымдау сөз болады.

Сондай-ақ дауларды реттеудің және оны азаматтық юрисдикция органдарының қызметіне біріктірудің дербес тәсілі ретінде дауларды шешудің балама әдістерінің жекелеген түрлерін ұйымдастыру және қолдану проблемаларын жан-жақты зерттеуден тұрады.

Түйін сөздер: азаматтық іс жүргізу, сот, дау, балама әдіс, төрелік, келіссөз, медиация, татуласу рәсімдері, бітімгершілік келісім.

G.B. Meirbekova¹, L.O. Bektogaeva²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

²Lyceum School No. 129 named after A. Zhamishev

**THE CONCEPT AND FEATURES OF ALTERNATIVE
DISPUTE RESOLUTION METHODS**

Abstract

The article talks about the introduction of alternative methods of dispute resolution due to the fact that currently the legal system of Kazakhstan is at the stage of development, at the stage of active reorganization of legislation, the adoption of many new laws and the introduction of many amendments to existing ones. It will focus on identifying gaps in legislation in alternative dispute resolution methods and providing ways to eliminate them, formulating legislative proposals.

Also, a comprehensive study of the problems of organizing and applying certain types of alternative dispute resolution methods as an independent method of dispute resolution and its integration into the activities of civil jurisdiction bodies.

Keywords: civil procedure, court, dispute, alternative method, arbitration, negotiations, mediation, conciliation procedures, settlement agreement.

Меирбекова Г.Б. ¹, Бектогаева Л.О. ²

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая

² Школ-лицей № 129 им. А. Жамшиева

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ СПОСОБОВ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ

Аннотация

В статье говорится о внедрении альтернативных методов разрешения споров в связи с тем, что в настоящее время правовая система Казахстана находится на стадии развития, на стадии активной реорганизации законодательства, происходит принятие многих новых законов и внесение многих поправок в уже существующие. Речь пойдет об определении пробелов в законодательстве в альтернативных методах разрешения споров и предоставлении способов их устранения, формулировании законодательных предложений.

Также комплексное исследование проблем организации и применения отдельных видов альтернативных методов разрешения споров как самостоятельного способа урегулирования споров и его интеграции в деятельность органов гражданской юрисдикции.

Ключевые слова: гражданский процесс, суд, спор, альтернативный метод, арбитраж, переговоры, посредничество, примирительные процедуры, мировое соглашение.

Кіріспе. Соңғы онжылдықта Қазақстанда, жақын, алыс шетелдерде және бүкіл әлемде дауларды шешудің балама әдістері белсенді дамып, танымал бола бастады. Әдебиеттерде бұл дегеніміз-дауларды сотта шешпеуге ықпал ететін процедуралар жиынтығы. Әр түрлі елдердегі мұндай рәсімдерге істі шешудің әртүрлі соттан тыс формалары жатады. Олардың ең танымалдары – медиация, төрелік (аралық сот), келіссөздер, сот татуласуы.

Бұл өзгерістер, ең алдымен, жаһандану тенденцияларына және Қазақстанның адам құқықтары мен экономикалық айналым этикасына тән құқықтық стандарттары бар жалпыеуропалық құқықтық отбасына енуіне байланысты.

Еуропа мен батыс елдерінен айырмашылығы, Қазақстанда бұзылған құқықтарды қорғаудың ең көп таралған түрі сот болып табылады, дегенмен Конституция азаматтарға өз құқықтары мен бостандықтарын заңмен тыйым салынбаған барлық тәсілдермен дербес қорғауға мүмкіндік береді [1]. Сонымен бірге, қорғаудың сот нысаны айтарлықтай кемшіліктерге ие: ол жоғары іс жүргізу шығындары мен әуре-сарсаңға алып келеді және тараптардың іскерлік қатынастарына зиян келтіреді, қажетсіз жариялылық береді. Жаһандық ауқымда сот органдарының тиімділігіне және олардың жұмысының сапасына әсер ететін елеулі шамадан тыс жүктеме бар.

Соттарға шамадан тыс жұмыс жүктемесін болдырмау және азайту жөніндегі шараларға қатысты сот жүйесінен тыс, сондай-ақ сот талқылауына дейін немесе оның барысында тараптардың татуласуына жәрдемдесу ұсынылады. 2020 жылы өткен VIII қазақстандық судьялар съезінде, Мемлекет басшысы сот үдерістерін оңтайландыру және дау-дамайларды шешу барысында бітімгершілік тетіктерін енгізу мәселесіне де назар аударды. Осы мәселенің маңызы сот үдерісінде бюрократияның алдын алуға мүмкіндік береді. Бұл ретте, сот ісіндегі рәсімдерді шектен тыс регламенттеу процесстердің ұзаққа созылуына алып келеді және қоғам тарапынан әділ сынға ұшырайды. Сондықтан Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуынша, сот ісін оңтайландырып, керексіз рәсімдер мен регламенттерді алып тастау қажет. даулар мен бітімгершілік рәсімдерді сотқа дейінгі реттеудің белсенді дамуы судьялардың жүктемесін айтарлықтай төмендетуге және жауап ретінде олардың жұмысының сапасын айтарлықтай арттыруға көмектесетінін атап өтті [2].

Қазіргі Қазақстанның құқықтық ортасы – бұл дауларды шешудің екі жүйесі қатар жұмыс істейтін кеңістік. Біреуі, дәстүрлі, қалыптасқан сот институттарын қолдана отырып жұмыс істейді. Басқа жүйе негізінен шетелдік тәжірибеден алынған жаңадан құрылған балама құрылымдарды қамтиды.

Бірақ бүгінгі күні дауларды шешудің балама әдістері жүйесі Қазақстан тәрізді Ресейде де құқықтық ортасына интеграцияланған құрылым болып табылады, оның интеграция процесі әлі аяқталмаған. Сондықтан кейбір зерттеушілер мұны "Ресейдегі азаматтық қоғамның өркениетті өзін-өзі реттеу институттарының жемісті дамуына кедергі келтіретін" проблема деп санайды [3].

Жоғарыда аталған проблеманы жою және Қазақстан Республикасында дауларды шешудің балама рәсімдерін қолдану үшін құқықтық жағдайлар жасау, серіктестік іскерлік қатынастарды дамытуға және іскерлік айналым этикасын қалыптастыруға жәрдемдесу, әлеуметтік қатынастарды үйлестіру мақсатында "Медиация" Заңын қабылдады оған сәйкес Қазақстанда медиация институты енгізілді [4].

Медиация отандық құқықтық ортаға құқықтың әртүрлі салаларында көп аспектілі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін құрал ретінде интеграцияланды, бірақ бұл институтты реттеуде аз олқылықтар жоқ.

Медиациядан басқа, Қазақстанда дауларды шешудің балама нысандары ретінде төрелік сот талқылауы пайдаланылады, ол төрелік соттардың қызметіне байланысты көптеген проблемаларға қарамастан, құқықтық ортаға сәтті интеграцияланды, сондай-ақ келіссөздер институты аз таралған тәсілдердің бірі ретінде дауларды баламалы шешу біртіндеп сотқа дейінгі талқылау жүйесінде өз орнын алады, бұл дайындыққа деген осы саладағы мамандардың қызығушылығының артуымен дәлелденеді.

Сондай-ақ, 2015 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процесіне сәйкес Қазақстанның іс жүргізу заңнамасына соттық келісім, яғни, татуластыру институты енгізілді, бұл Қазақстандағы дауларды шешудің балама әдістерінің үнемі дамуы мен динамикасын көрсетеді [5].

Негізгі бөлім. Қазіргі уақытта Қазақстанда даулы немесе бұзылған құқықтарды, бостандықтар мен мүдделерді қорғаудың негізгі әдісі сот талқылауы болса да, дауларды шешудің балама әдістері белсенді дамып, үлкен танымалдылыққа ие болуда. Зерттеу нәтижелері бойынша дауды балама тәсілдермен шешуге тән бірқатар жағымды белгілерді ажыратуға болады. Біріншіден, ол Тараптар арасында туындаған дауларды неғұрлым қысқа мерзімде шешуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, мүдделі тұлғалар шағымды дайындау және қарау кезінде дәлелдеуге жататын мән-жайлардың шеңберін айқындайды, залалдарды, тұрақсыздық айыбын есептейді, дәлелдеуге жататын нақты мән-жайлардың шеңберін айқындайды, осылайша талап арызды дайындау және дәлелдемелерді жинау үшін қажетті уақыт кезеңі қысқарады. Екіншіден, дауларды балама тәсілдермен шешу рәсімдерінің көпшілігі құпия сипатқа ие, хаттамалар жүргізілмейді, барлық тыңдаулар жабық отырыстарда өтеді. Мәселен, мысалы, төрелік сотта істі қарау кезінде бөгде адамдарға тек екі тараптың келісімімен қатысуға рұқсат етіледі, ал шешімдерді тараптардың келісімінсіз жариялауға тыйым салынады. Үшіншіден, бұл тараптарға таңдау еркіндігін береді, бұл тараптардың делдалды, медиаторды, аралық судьяны, төрешіні, сарапшыны өз бетінше таңдауға құқылы екендігінде көрінеді.

Сонымен қатар, аралық талқылауға, төрелікке жүгінген кезде Тараптар сотты өз бетінше таңдай алады, олар тұрғылықты жерімен, заңды тұлғаның орналасқан жерімен, жылжымайтын мүліктің орналасқан жерімен және т.б. байланысты емес. Қажет болған жағдайда дауды аралық соттың көшпелі отырысы Қазақстанның кез келген жерінде немесе шет мемлекеттің аумағында қарауы мүмкін. Төртіншіден, дауды балама әдіспен шешуді қолданудың негізгі міндеттерінің бірі соттардың жүктемесін азайту болып табылады. Мәселен, мысалы, медиация рәсімін жүргізу арқылы дауларды реттеу пайызы аз, 2020 жылы ол бірінші сатыдағы соттар қараған істердің жалпы санының 0,007% -1 құрайды, бірақ оң динамика қазірдің өзінде байқалады. Сонымен қатар, бұл статистикада сотта іс қозғалғаннан кейін жүргізілген медиация туралы айтылады. Соттан тыс медиацияға келетін болсақ, мұндай статистиканы дәл анықтау мүмкін емес, өйткені құпиялылық принципі үлкен рөл атқарады. Медиация – дауласушыларды келісімге итермелейді. Олардың дауларын өзара

түсінушілікпен шешуге көмектеседі, белгілі бір мақсатқа жеткізеді, істі сотқа жеткізбеудің жолын қарастырады. Ол тұлғаны медиатор деп атайды. Медиатор-ол құқықтан, адам психологиясынан және басқада білімнен хабардар болу керек. Ол екі жақтың дауын әділ шешуі керек. Осы даулардың шешілу жүйесінің баламасы, яғни медиация қазіргі уақытта тез дамуда және түрлі жағдайларда қолданылып, көп цивилизациялық елдердің құқықтық инфраструктураларында қолданылуда. Халықаралық статистикаға сәйкес, медиация арқылы бүкіл даулардан 30-40 пайызы өтеді екен. Соның ішінде 85 пайызы дұрыс оң шешім қабылданған. Қазіргі уақытта медиация институтының қажеттігі зор деп айтуға болады [6, 44 б.].

Бесіншіден, Тараптар арасындағы қарым-қатынас әрдайым талапкерлер мен жауапкерлер, жеңімпаздар мен жеңілгендер болатын сот талқылауының болмауына байланысты бұзылмайды. Алтыншыдан, дауды балама тәсілмен шешудің кейбір әдістерін қолданған кезде сот шығындарын үнемдеуге болады, жанжалға қатысушыларға адвокаттардың қызметтері үшін ақы төлеудің, мемлекеттік баждарды төлеудің қажеті жоқ. Жетіншіден, ол процедураларын жүргізу қаупі минималды екенін есте ұстаған жөн, бұл тараптар кез-келген уақытта, егер олар дауды шешу мүмкін емес деп санаса, процедурадан бас тарта алады.

Қорытынды. Қазақстанда дауды балама жолмен шешудің одан әрі дамуына жетістіктермен бірге кедергі келтіретін бірқатар проблемалар бар, оларды келесіге дейін азайтуға болады:

Біріншіден, біздегі Менталитет мәселесі. Бұл объективті, өйткені тарихи тұрғыдан алғанда, біздің қоғамда адамдар өз дауларын сот арқылы шешуге дағдыланған және ынтымақтастықты іздеуге бағытталмаған. Пайда болу себебі, әдетте, дауларды соттан тыс шешу мүмкіндігі туралы ақпараттың болмауы, сондықтан мәселені шешу азаматтық айналымға қатысушыларды хабардар ету болып табылады. Ақпараттандыруды жүзеге асыратын субъектіге келетін болсақ, мысал ретінде шет елдердің тәжірибесіне жүгінуге болады, мысалы, Германия, Англия, Австрия, онда судьялар осындай рөл атқарды. Азаматтарды ақпараттандырудың неғұрлым тиімді тәсіліне мыналар жатады: судьяларға делдалдың қатысуымен дауды реттеу құқығы туралы түсіндіру; медиаторлармен азаматтарға кеңес беру; ақпараттық стендтер ресімдеу, дауларды шешудің соттан тыс тәсілдері туралы жалпы мәліметтерді қамтитын буклеттерді тарату. Мұндай әдістерді белсенді қолдану, сайып келгенде, дауларды баламалы түрде шешуді танымал етуге әкеледі, нәтижесінде негізгі міндеттердің біріне қол жеткізу-соттардың жүктемесін азайту. [7, 93 б.].

Екіншіден, барлық мәселелерді балама тәсілдермен шешуге болмайды және делдалдың қатысуы тиімді болмайтындай күрделі және өте күрделі даулар бар. Мәселен, мысалы, "Медиация" туралы заңда "медиабельдік" деп аталатын даулардың тізбесі бекітілген, бұл медиация рәсімін жүргізу арқылы реттелуі мүмкін даулардың санаттары, оларға азаматтық, әкімшілік және қоғамдық құқықтық қатынастардан, оның ішінде кәсіпкерлік және өзге де экономикалық қызметті, отбасылық және еңбек қызметін жүзеге асыруға байланысты туындайтын даулар жатады. Бұларға ұжымдық еңбек дауларын, сондай-ақ, үшінші тұлғалардың мүдделерін қозғайтын дауларды қосуға болмайды.

"... Медиация некені бұзу кезінде құқықтарды қорғау мен дауды шешудің сот нысанына қатысты балама рәсім болып табылады. Медиативтік рәсімдер соттарды ажырасу істері бойынша дауларды шешудің тиімділігін едәуір арттыруға, отбасыларды жойылудан сақтауға немесе ерлі-зайыптылық жанжалды өркениетті түрде шешуге мүмкіндік беретіні даусыз [8, 48 б.].

Үшіншіден, Экономикалық жоспарлы мәселелер негізінде Кейбір дауды балама әдістермен шешу, мысалы, медиация ақылы және ақысыз негізде жүзеге асырылады. Кәсіби медиаторлардың қызметтері өте қымбат. Яғни, қосымша шығындар орын алады, ал оларды сот шығындарына жатқызу мүмкін емес. Жанжалдасушы ұйымдардың сот өкілдері де тараптарды татуластыруға мүдделі емес. Шынында да, бұл жағдайда олардың сыйақысы айтарлықтай төмендейді.

Төртіншіден, Соттан тыс медиативтік келісімдердің, аралық сот шешімдерінің жеткіліксіз орындалуы. Медиативтік келісім азаматтық-құқықтық мәміле болып табылады және қорғау тәсілдері азаматтық заңнамада көзделген тиісінше қолданылады.

Тараптар медиативтік келісімде жауапкершілікті дербес көздей алады. Бірақ мұндай жауапкершілікті енгізу проблеманы шешпейді, келісімнің өзі әлі де мәжбүрлеп орындауға жатпайды, оның ішінде жауапкершілік бөлігінде. Мәселені шешудің нұсқасы медиативті келісім өзінің құқықтық табиғаты бойынша жазбаша түрде жасалу керек.

Осылайша, бүгінгі күні дауларды шешудің балама жүйесі өзінің барлық артықшылықтары мен кемшіліктері үшін қазақстандық құқықтық ортаға интеграцияланған құрылым болып табылады. Сонымен қатар, 2020-2021 жылдар ішінде процестік кодекстеріне елеулі түзетулер енгізу заң шығарушының дауларды шешудің және реттеудің баламалы тәсілдерінің қолда бар тәсілдерін жетілдіруге ұмтылысын айғақтайды. Алайда, дауды балама әдістермен шешу Қазақстанмен қатар көршілес Ресейдің құқықтық ортасына біріктіру процесі осы уақытқа дейін аяқталмағанын айту керек. Кейбір зерттеушілер мұны "Ресейде азаматтық қоғамның өркениетті өзін-өзі реттеу институттарының жемісті дамуына кедергі келтіретін мәселе деп санайды, өйткені жоғары құқықтық білім беру стандарттарында дауларды шешудің баламалы тақырыптары жоқ: аралық сот,, халықаралық коммерциялық арбитраж, делдалдық (медиация) және басқа тәсілдер" [3, 96 б.].

Қорыта келгенде, мемлекеттік соттармен салыстырғанда дауларды шешудің мұндай балама әдістері көпшілікке танымал емес, ал кейбіреулері Қазақстан құқығы үшін жаңа, сондықтан олар қалыптасқан тәжірибені түсінуді, әлі де кеңінен зерттеуді, талдауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда Республикалық референдумда қабылданған. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүгіну уақыты 5 тамыз 2023 жыл)
2. Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан судьяларының VIII съезіне қатысты. 23 қазан 2020 жыл // <https://www.akorda.kz/kz> (Жүгіну уақыты 22 тамыз 2023 жыл)
3. Хрестоматия альтернативного разрешения споров. / Г.В.Севастьянов. – СПб.: АНО - Третейский суд. 2009. – С.365.
4. Қазақстан Республикасының Медиация туралы 2011 жылғы 28 қаңтардағы Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> (Жүгіну уақыты 25 тамыз 2023 жыл)
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік 2015 жылғы 31 қазандағы кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (Жүгіну уақыты 23 тамыз 2023 жыл)
6. Мейірбекова Г.Б., Альшуразова А.А. Орта Азия елдеріндегі және тәуелсіз мемлекеттер достастығы елдерінде медиация институтын қолданудың құқықтық жағдайы // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Юриспруденция», No2(60), 2020 г.-96 б.
7. Современные тенденции развития АРС в России // Развитие медиации в России: теория, практика, образование: Сб. ст. / О.В. Аллахвердова, Р.Ю. Банников, О.И. Величкова и др.; Под ред. Е.И. Носыревой, Д.Г. Фильченко. М.: Инфотропик Медиа, 2012. Серия "Библиотека медиатора". Кн. 4. – С.215.
8. Молдахметова Ж.Е., Наурызбаева Р.К. Медиация как средство защиты прав и интересов супругов при расторжении брака // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Юриспруденция», No2(60), 2020 г.-96 б.